

تحلیل و بررسی انواع ادبی در کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه (با تکیه بر رویکرد برنامه درسی ملی)

زیبا اسماعیلی^۱

محبوبه دولت آبادی فراهانی (نویسنده مسوول)^۲

چکیده

در این مقاله، انواع ادبی (حماسی، تعلیمی، غنایی، پایداری و ادبیات انقلاب اسلامی) در کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه با رویکرد برنامه درسی ملی و با تکیه بر حوزه آموزش و تقویت مهارت‌های زبانی، فرازبانی و ادبی واکاوی شده است. روش پژوهش، کیفی با رویکرد توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری، کتاب‌های فارسی سه پایه دهم، یازدهم و دوازدهم چاپ ۱۴۰۰-۱۳۹۹ است که به شیوه هدفمند نمونه‌گیری شده است. بر اساس مطالعات انجام شده و تقسیم‌بندی انواع سه‌گانه در کتاب نقد جدید، حماسه به‌عنوان هنر عینی و جمعی، مرحله اول شعر و نوع غنایی که ذهنی و فردی است، مرحله دوم و نمایش‌نامه که ترکیب آن دو است، مرحله سوم شعر است؛ اما بررسی‌های پژوهش حاضر نشان داد که سیر تاریخی انواع ادبی در کتاب‌های فارسی متوسطه دوم، مدنظر نیست. به‌علاوه، حجم بالای محتوی انواع ادبی این کتاب‌ها با تحقق «رویکرد مهارتی» برنامه درسی ملی همخوانی ندارد. بسیاری از دانش‌آموزان، بدون مدد از «کتاب‌های کمکی»، مهارت لازم برای کالبدشکافی متن کتاب‌های فارسی را در سه قلمرو زبانی، ادبی و فکری پیدا نمی‌کنند. لذا به نظر می‌رسد با توجه به حجم کتاب فارسی و زمان کم آموزش برای این واحد درسی، فرصت لازم برای رسیدن به «سواد خواندن» و درک زیبایی متون برای دانش‌آموزان فراهم نمی‌شود. با عنایت به تحلیل کیفی و کمی، بسامد ادبیات تعلیمی با محوریت آموزه‌های اخلاقی و تربیتی، بدون توجه به آموزش فنی که بُعد دیگر ادبیات تعلیمی را تعریف می‌کند، نوع غالب است.

کلیدواژه‌ها: انواع ادبی، کتاب فارسی، برنامه درسی ملی، متوسطه دوم

^۱ دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه رجایی تهران، ایران. esmaeili_ziba@yahoo.com

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید رجایی، تهران، ایران

mdolatabadi1398@gmail.com

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۹/۱۰ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۲۰

مقدمه

ادبیات، منبع و مرجع دست‌یابی به فرهنگ غنی و ایران اسلامی و آیینۀ تمام‌نمای اندیشه، رشادت، هنرمندی و توانمندی‌های یک ملت و همچنین حافظ میراث فرهنگی و مؤثرترین ابزار انتقال علوم، معارف، ارزش‌های اعتقادی، فرهنگی و ملی است.

رویکرد خاص برنامه حوزه تربیت و یادگیری زبان و ادبیات فارسی در برنامه درسی ملی، «مهارت‌محور» است؛ یعنی بر آموزش و تقویت مهارت‌های زبانی، فرازبانی و ادبی تأکید دارد که سبب انسجام فکری و ذهنی دانش‌آموزان و همچنین معلم‌های این درس می‌شود. کتاب درسی و محتوای مدون، در نظام آموزش و پرورش که به‌صورت متمرکز اعمال می‌گردد، یکی از ابزارهای مهم آموزش و مناسب‌ترین رسانه ارتباطی است. به همین دلیل، بررسی و تحلیل آن، جهت بهبود کیفیت آموزش، اهمیت بسیار دارد.

یکی از محورهای محتوایی کتاب فارسی دوره دوم متوسطه، انواع ادبی است؛ با توجه به جایگاه انواع ادبی، ضرورت می‌یابد به تحلیل و بررسی میزان و کیفیت آن‌ها با محوریت انواع حماسی، تعلیمی، غنایی، پایداری و ادبیات انقلاب اسلامی پرداخته شود؛ تا شناختی بهتر از محتوا و ساختار کتاب و نیز میزان بهره‌مندی از انواع ادبی و همخوانی متون منتخب با هدف برنامه درسی ملی و ذوق و درک دانش‌آموزان حاصل شود.

ادبیات و پیشینه پژوهش

نوع ادبی صرفاً یک لغت نیست؛ انواع ادبی را می‌توان احکامی نهادی دانست که هم نویسندگان را مجبور می‌کند و هم به جبر نویسندگان تن می‌دهد. انواع ادبی در ردیف نظام‌هایی از قبیل سبک‌شناسی و نقد ادبی، یکی از علوم جدید است (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۹). هدف اصلی در انواع ادبی طبقه‌بندی آثار ادبی برحسب ساختمان و شکل بیرونی (ساختمان) و مختصات درونی اثر (نگرش، موضوع، لحن) است. در واقع آثار ادبی به‌وسیله زنجیره‌های پنهان که همان «نوع ادبی» است، با یکدیگر مرتبط هستند. نوع ادبی‌ای که نویسندگان در آن کار می‌کنند، ممکن است نماینده و معرف ادبیات گذشته باشد به‌طور اعم، یا معرف دستاورد و نگرش مؤلفی خاص باشد که نوشته‌هایش نمونه‌اعلای آن نوع ادبی است و یا نماینده و معرف ارزش‌هایی باشد که بنا بر رسم رایج بر آن‌ها صحه می‌گذارد (دوبرو، ۱۳۸۹: ۴۶).

به‌لحاظ سیر تاریخی، ادب حماسی مربوط به دورانی است که بشر زندگی گروهی و قبیله‌ای داشته‌است و در آن از تضاد فرد با اجتماع و تنهایی او و لاجرم احساسات منبعث از تنهایی و تعارض خبری نیست؛ اما ادب غنایی مربوط به دوره‌ای است که بعد از شکل‌گرفتن اجتماعات و

پیدایش شهرها و به وجود آمدن قوانین و نظام، و رسیدن به خودشناسی و حرکت به سوی فردیت، بشر خود را در تضاد و تعارض با اجتماع و قوانین، یافته و احیاناً احساس انزوا و تنهایی و ناامیدی کرده است (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۳۸). نقطهٔ مقابل این نظر را رزمجو دارد که نوشته است: نوع غنایی کهن‌ترین شکل شعر است که توسط صاحب‌دلان شاعر سروده شده. بی‌گمان اولین بشری که بر سطح کرهٔ زمین شعر گفته است، برای تهذیب و تربیت یا بیان حادثهٔ تاریخی نبوده؛ بلکه احساسات و تراوش روح خود را بیان کرده است. روح او از احساسی لبریز شده و آن‌چه را نتوانسته است ضبط کند و از درون او بیرون جسته، شعر نامیده شده؛ شعری که نوع آن یقیناً غنایی بوده است (رزمجو، ۱۳۷۰: ۶۵).

پورنامداریان (۱۳۸۶) در مقالهٔ «انواع ادبی در شعر فارسی»، تقسیم‌بندی انواع را سبب التذاذ ادبی و شناخت بیشتر ادبی می‌داند. ایشان در این مقاله با تأکید بر سه نوع ادبی شعر حماسی، غنایی و تعلیمی و ارتباط انواع با روان انسان و چگونگی پیدایش هر یک از انواع و تأثیر عاطفی آن، به سیر تاریخ انواع ادبی پرداخته‌اند. تباری و خانی (۱۳۹۸) در مقالهٔ «چگونگی استفاده از انواع ادبی در کتاب فارسی دورهٔ اول متوسطه پایهٔ هشتم» اذعان می‌دارند که ماهیت آموزشی مقطع متوسطهٔ اول به تمام متون رنگ و بویی از آموزه‌های معرفتی، دانشی و اخلاق‌مدارانه داده و رسالت کتاب به خوبی انجام شده؛ اما جای تاریخ ادبیات، آموزش‌های شناخت زبان و املا را خالی دانسته‌اند. کارگر (۱۳۹۷) در پژوهشی تحت عنوان «نقد و بررسی جامعه‌شناختی متون ادبی کتب ادبیات دورهٔ تحصیلی متوسطهٔ دوم» معتقد است با توجه به این که دورهٔ تحصیلی متوسطهٔ دوم از حساسیت و اهمیت ویژهٔ سنی برخوردار است، انتخاب متون ادبی در کتاب فارسی باید متناسب با ویژگی‌های فردی دانش‌آموزان از قبیل سن، جنس و نیازهای آن‌ها در این دوره باشد. سعدزاده (۱۳۹۷) نیز در مقالهٔ «نقدی بر کتاب‌های نو نگاشت دورهٔ دوم متوسطه»، ابتدا نقش و جایگاه ادبیات را بررسی کرده و سپس به تحلیل چهار بخش قلمرو زبانی، محتوای فصل‌ها، روان‌خوانی و درس‌های آزاد پرداخته است. نگارنده در این جستار، تغییر رویکرد این کتاب‌ها را (در مقایسه با کتاب‌های پیشین) به ادبیات معاصر و ادبیات داستانی، متفاوت می‌داند. با توجه به تحقیقات و مطالعات انجام شده، روشن است که کوشش‌هایی در راستای بررسی محتوای کتاب فارسی نظام قدیم صورت گرفته؛ لیکن پژوهش مستقلی در بارهٔ انواع ادبی کتاب‌های فارسی نونگاشت دورهٔ دوم متوسطه به عمل نیامده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی مدون شده و جامعه آماری آن کتاب‌های فارسی پایه دهم، یازدهم و دوازدهم تألیف سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است که با بهره‌گیری از داده‌های کتابخانه‌ای مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و سپس با نمونه‌گیری هدفمند و با استفاده از جدول و نمودار انواع ادبی، به لحاظ نوع محتوا پردازش شده‌است. جدول کتاب فارسی دهم به عنوان نمونه:

جدول ۱: درون مایه و نوع ادبی کتاب فارسی دهم

نوع ادبی	درون مایه	موضوع	قالب	نویسنده یا شاعر	منبع	عنوان	نمونه
غنایی	توصیف پدیده‌های خلقت و عجز بشر در توصیف و ستایش خدا	حمد و ستایش خدا	مثنوی	فریدالدین عطار نیشابوری	الهی‌نامه	ستایش	
تعلیمی	واقع‌نگری سبب ترک خودبینی و غرور است.	پرهیز از خودستایی	مثنوی	علی اسفندیاری معروف به نیما یوشیج	مجموعه اشعار	چشمه	۱
تعلیمی	خردو دوراندیشی نجات‌دهنده انسان است.	خردورزی و دوراندیشی	حکایت	ابوالمعالی نصرالله منشی	کلیده و دمنه	گنج حکمت: پیرایه خرد	۱
تعلیمی	دوری از ریاکاری، دادگری، احترام به دیگران و علم‌آموزی از مضامین این درس است.	تعلیم و تربیت	نثر تاریخی حکایت	عنصرالمعالی کیکاووس بن وشمگیر	قابوس‌نامه	از آموختن نگ مدار	۲
غنایی	ایستادگی کودکان در برابر قوانین مصلحتی و منطقی جامعه	دنیای کودکان	داستان	جمال میرصادقی	دیوار	روان‌خوانی: دیوار	۲

۳	پاسداری از حقیقت	گوشواره عرش	علی موسوی گرمارودی	قالب سپید	امام حسین (ع)	فرهنگ عاشورا، ایستادگی و شجاعت و انسان‌سازی در تاریخ بشریت.	پایداری تعلیمی
۳	گنج: دیوار عدل	سیاست‌نامه	خواجه نظام‌الملک توسی		عدالت محوری	عدالت محور اصلی حکومت و اقتداراست.	تعلیمی پایداری
۵	بیداد ظالمان	دیوان اشعار	سیف فرغانی	قصیده	ظلم حاکمان	پلشتی‌ها و پلیدی‌های طبقه حاکم، دعوت به پایداری در برابر ستمگران و ظلم‌ستیزی	پایداری
۵	شعرخوانی: همای رحمت	دیوان شهریار	محمدحسین بهجت تبریزی (شهریار)	غزل	منقبت امام علی (ع)	بیان ویژگی‌ها و فضایل اخلاقی امام علی (ع) و عشق شاعر نسبت به امام	غنایی
۶	مهر و وفا	دیوان حافظ	خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی	غزل	عشق	اظهار نیاز عاشق و نازکردن معشوق و مژده پایان دوران هجران و غم و اندوه	غنایی
۶	گنج: حقه راز	اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی سعید	محمد منور	حکایت	رازداری	رازداری شرط اخلاق و عبودیت است.	تعلیمی
۷	جمال و کمال	گزیده قصه یوسف (ع)	احمد بن محمد بن زید توسی	تفسیر	تفسیرسوره یوسف	تاثیر قرآن در حیات روحی و معنوی انسان، بیان زیبایی‌های صورت و سیرت حضرت یوسف	غنایی تعلیمی

۷	شعرخوانی: بوی گل و ریحان	کلیات اشعار	مشرف‌الدین مصلح بن عبدلله متخلص به سعدی	غزل	توصیف	توصیف طبیعت، شوق درونی شاعر از دیدن طبیعت و آرزوی وصال معشوق	غنایی
۸	سفر به بصره	سفرنامه ناصر خسرو	حکیم ابومعین حمیدالدین ناصر بن خسرو قبادیانی	سفرنام نویسی	گردش ایام	توکل و امید داشتن به خدا، عزت نفس، پرهیز از ظاهربینی	غنایی
۸	گنج: شبی در کاروان	گلستان	مشرف‌الدین مصلح بن عبدلله متخلص به سعدی	حکایت	تسبیح و تنزیه خداوند	تمام هستی تسبیح‌گوی خداوند است.	تعلیمی
۹	کلاس نقاشی	اتاق آبی	سهراب سپهری	خاطره	کلاس نقاشی	ذکاوت معلم در اداره کلاس درس	غنایی
۹	روان‌خوانی: پیرمرد چشم ما بود	ارزیابی شتابزده	جلال آل احمد	خاطره	نیما	ایستادگی نیما در برابر شرایط سخت جامعه	غنایی
۱۰	دریادلان صف‌شکن	مجله ادبیات داستانی	شهید مرتضی آوینی	فیلم (خاطره)	جبهه‌های جنگ	بیان مقاومت و شجاعت و اخلاص رزمندگان اسلام	ادبیات انقلاب با رویکرد دفاع مقدس
۱۰	گنج: یک گام فراتر	اسرار التوحید فی مقامات ابی سعید	محمد بن منور	حکایت	تکامل	تلاش برای پیشرفت و تکامل	تعلیمی
۱۱	خاک آزادگان	مجموعه اشعار	سپیده کاشانی	غزل	آزادگی و شجاعت	مقاومت در برابر تهدید و آزار دشمن	ادبیات انقلاب

ادبیات انقلاب با رویکرد دفاع مقدس	خاطرات چهار بانوی آزاده از دوران اسارت	ادبیات پایداری (جنگ ایران و عراق)	خاطره نویسی	معصومه آباد	من زنده‌ام	روان‌خوانی: شیرزنان ایران	۱۱
حماسی	رزم پهلوانی، رجز‌خوانی، دفاع از ایران در برابر دشمنان خارجی	ادبیات حماسی دفاع از سرزمین	مثنوی	حکیم ابوالقاسم فردوسی	شاهنامه فردوسی	رستم و اشکبوس	۱۲
تعلیمی پایداری	ریشه‌ی ظلم را باید از اول خشکاند.	ستم عاملان حکومت	حکایت	سعدی	گلستان	گنج: عامل و رعیت	۱۲
حماسی	بیان شجاعت و ذکاوت گردآفرید	نبرد سهراب و گردآفرید	مثنوی	حکیم ابوالقاسم فردوسی	شاهنامه فردوسی	گردآفرید	۱۳
حماسی	دلآوری و رشادت‌های ایرانی در هنگام مواجهه با خطر	دلیران ایرانی	مثنوی	محمود شاهرخی	بهار بهمن	شعرخوانی: دلیران و مردان ایران زمین	۱۳
تعلیمی	تأکید بر ظرفیت درونی برای کسب معرفت و طرد ظاهرینی همچنین مقایسه داشتن	قیاس نمودن	داستان تمثیلی	جلال‌الدین محمد بلخی معروف به مولوی	مثنوی	طوطی و بقال	۱۴
تعلیمی	افکار و درونیات هر شخص در رفتار او متجلی می‌شود.	تأثیر رفتار	حکایت	حسین واعظ کاشفی	اخلاق محسنی	گنج: ای رفیق	۱۴

۱۶	خسرو	مجموعه داستان (عمو غلام)	عبدالحسین وجدانی	داستان	مشکلات فرهنگی	درون مایهٔ اعتیاد که عامل سرنگونی است و همچنین تأثیر خانواده در موفقیت فرد و تأثیر دوست ناهل	غنایی تعلیمی
۱۶	روان خوانی: طراران	لطایف الطوایف	فخرالدین علی صفی	حکایت	ساده لوحی و فریب کاری	ساده لوحی سبب فریب خوردن انسان می شود.	غنایی تعلیمی
۱۷	سپیده دم	منظومهٔ سمفونی پنجم جنوب	نزار قبانی	شعر	مقاومت	مضامین قیام امام حسین (ع)، مقاومت در برابر بیگانگان، شهادت امام موسی صدر	غنایی پایداری
۱۷	گنج: مزار شاعر	تاریخ ادبیات جهان	فرانسوا کوپه	قطعهٔ ادبی	سرانجام کار انسان‌ها	جاودانگی نیکی و تجلی درون انسان پس از مرگ	غنایی تعلیمی
۱۸	عظمت نگاه	مآنده‌های زمینی	آندره ژید	قطعهٔ ادبی	توصیف هستی	بهره‌گیری از تجربه در راه معرفت‌اندوزی، خداشناسی و داشتن بصیرت	غنایی تعلیمی
۱۸	روان خوانی: سه پرسش	سه پرسش	لئو تولستوی	داستان	نیکی و خیرخواهی	نیکی و خیرخواهی نجات‌بخش انسان است.	تعلیمی
۱۹	نیایش: الهی	مناجات‌نامه	خواجه عبدالله انصاری	مثنوی	راز و نیاز با خدا	اشاره به الطاف الهی و اظهار نیاز به درگاه خدای بی نیاز	غنایی

جدول‌های پایه‌های یازدهم و دوازدهم نیز به همین صورت (بدون احتساب درس‌های آزاد) تهیه شده‌است.

یافته‌های پژوهش

انواع ادبی در کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه

ادبیات حماسی

حماسه (به فتح اول) که در لغت به معنی دلاوری و شجاعت است، از قدیم‌ترین و مهیج‌ترین انواع ادبی است. هرچند حماسه در بادی امر، جنگ و پهلوانی و کشورگشایی را به ذهن متبادر می‌سازد، اما در آن معانی و مفاهیم متعددی وجود دارد و اساساً از زمانی سخن می‌گوید که ملتی در راه حصول عظمت و تمدن گام نهاده‌است (شمیسا، ۱۳۸۱: ۶۳). حماسه، نخستین نوع ادبی است که در یونان ظهور کرده و خاستگاهی اشرافی دارد. این نوع شعر که موضوع آن صحنه‌های نبرد است، تعبیر درستی است از یک جامعه قطع‌دار (فئودال) که با همسایگان خود می‌جنگد تا حوزه تسلط خود را گسترش دهد. این نوع شعر، حالت بیداری یک جامعه را در برابر حیات، تصویر می‌کند (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۰: ۹۶).

از مشخصات این نوع ادبی، عظمت و جلال جنگجویانه آن و برجستگی موضوع و قهرمانان آن است. به علاوه، عشق را به شرطی که برجسته و بزرگ باشد، می‌توان در خلال حوادث آن جا داد. قهرمانان حماسه باید از هر لحاظ کامل باشند؛ به طوری که حتی خطاهای آن‌ها نیز خالی از جنبه قهرمانی نباشد (سیدحسینی، ۱۳۸۷: ۱۱۰). «ادب حماسی مربوط به دورانی است که بشر زندگی گروهی و قبیله‌ای داشته‌است و در آن از تضاد فرد با اجتماع و تنهایی او و لاجرم احساسات منبعث از تنهایی و تعارض خبری نیست. اما ادب غنایی مربوط به دوره‌ای است که بعد از شکل گرفتن اجتماعات و پیدایش شهرها و به وجود آمدن قوانین و نظام، و رسیدن به خودشناسی و حرکت به سوی فردیت، بشر خود را در تضاد و تعارض با اجتماع و قوانین یافته و احیاناً احساس انزوا و تنهایی و ناامیدی کرده‌است» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۳۸).

کاربرد اصطلاح حماسه در ادبیات فارسی، امری تازه و جدید است و مقارن جشن برگزاری هزاره فردوسی در سال ۱۳۱۳ (هـ ش)، بعضی از ادیبان ایرانی آن را به جای واژه اپیک Epique به کار بردند (رزمجو، ۱۳۷۲: ۵۶).

«درس دوازدهم کتاب فارسی پایه دوازدهم» که ۴۵ بیت در قالب مثنوی است، از شاهنامه فردوسی انتخاب شده و از مصادیق حماسه است. در این ابیات از سرگذشت سیاوش و آزمون آتش سخن رفته‌است:

چو او را بدیدند برخاست غو
که آمد ز آتش برون شاه نو
چنان آمد اسب و قباى سوار
که گفتی سمن داشت اندر کنار

سیاوش، فرزند کاووس شاه، یکی از عزیزترین پهلوانان شاهنامه است که به دلیل خوبی سرشت خود، قربانی نبرد میان خیر و شر می‌شود. او راه و رسم پهلوانی، فرهیختگی و رزم را زیر سایه رستم و در زابل می‌آموزد. پس از بازگشت از زابل در سنین نوجوانی، نامادری اش سودابه که دختر شاه هاماوران است، عاشق او می‌شود؛ سیاوش به علت تن‌دادن به خواسته او، متهم می‌شود. کی کاووس برای رهایی از دودلی و تردید نسبت به زن و فرزند، به مشورت مشاور خود، آزمون «گذر از آتش» را برپا می‌کند. سیاوش که نماد طهارت و پاک‌دامنی است، سرافراز از این بونه آزمایش بیرون می‌آید. او از ابتدا تا پایان عمر، حتی یک گام در راه ناراستی، نابخردی و ستیزه‌جویی بر نمی‌دارد. از بیداد می‌گریزد و در آشتی را بر روی همگان می‌گشاید. وی پس از گذشتن از آتش و نمودن بی‌گناهی و راستی خود، از پدر می‌خواهد تا سودابه را ببخشد:

سیاوش چنین گفت با شهریار
که دل را بدین کار غمگین مدار
به من بخش سوداوه را زین گناه
پذیرد مگر پند و آئین و راه

ادبیات تعلیمی

شعر تعلیمی آن است که هدف سراینده در آن، آموزش اخلاق و تعلیم اندیشه‌های پسندیده مذهبی و عرفانی یا علوم و فنون باشد. و دو نوع شعر تعلیمی در ادبیات دیده می‌شود: نوعی که موضوع آن خیر و نیکی است و نوعی دیگر که موضوع آن حقیقت و زیبایی (رزمجو، ۱۳۷۰: ۷۷). نوع دیگری از شعر تعلیمی نیز در ادب ما وجود دارد که شاعران از آن در آموزش مسایل علوم مختلف استفاده کرده‌اند و از این رهگذر منظومه‌هایی در علوم پزشکی، ریاضیات، لغت و تاریخ به وجود آمده‌است که از آن جمله‌اند: دانشنامه مسیری در طب، نصاب‌الطیبیان ابونصر فراهی و... (همان: ۷۸).

«درس دوم فارسی پایه یازدهم»، تحت عنوان «قاضی بُست»، از کتاب «تاریخ بیهقی» اثر خواجه ابوالفضل محمدحسین بیهقی انتخاب شده‌است. اثر بیهقی از جمله نثرهای تاریخی ارزشمندی است که سرشار از آموزه‌های اخلاقی گوناگونی چون قناعت و خرسندی، درست‌کرداری و پایبندی به موازین دینی، دقت نظر در بیان جزئیات و توصیف وقایع و ... است. نمونه متن: «امیر از آن جهان آمده، به خیمه فرودآمد و جامه بگردانید و تر و تباه شده‌بود و برنشست و به‌زودی به کوشک آمد که خبری سخت ناخوش در لشکرگاه افتاده‌بود و اضطراب و تشویشی بزرگ به پای شده ...».

«درس یکم فارسی دهم» نیز با عنوان «چشمه»، سرودهٔ نیماپوشیچ در قالب مثنوی و سرشار از مضامین عالی اخلاقی است. شاعر به شکلی صریح و موجز به شیوهٔ تمثیل، آموزه‌های اخلاقی و تربیتی را به تصویر کشیده است. وی غرور و منیت را اساس سرافکندگی می‌داند.

گشت یکی چشمه ز سنگی جدا
غلغله زن، چهره‌نما، تی‌زپا
گه به دهان بر زده کف، چون صدف
گاه چو تیری که رود بر هدف تاج
سرفکن و صحرا منم
سرفکن و صحرا منم
(نیماپوشیچ)

ادبیات غنایی

ادب غنایی در اصل اشعاری است که احساسات و عواطف مشخصی را مطرح می‌کند (شمسیا، ۱۳۸۱: ۱۴۰). دوران اوج و رواج ادب غنایی، مربوط به ایام گسترش تمدن و شهرنشینی است و از این رو، غنا نسبت به حماسه، متأخر است (رزمجو، ۱۳۷۲: ۶۸). «شعر غنایی، ذهنی‌ترین و فردیت‌یافته‌ترین، خاص‌ترین و نزدیک‌ترین نوع شعر به موسیقی است که در ضمن، مبین احساسات درونی نیز هست (زرقانی، ۱۳۸۸: ۹۱).

موضوعات شعر غنایی در ادبیات ما شامل مدیحه، عرفان، مرثیه، سوگنامه، فخریه، حبسیه، وصف طبیعت، خمیره، هجویه، عرفان، شکایت‌نامه، سوگندنامه، عروسی‌نامه، ساقی‌نامه، مفاخره، فراق‌نامه، شادی‌نامه و... است (حاکمی، ۱۳۸۶: ۷۱). در ادبیات فارسی این مفاهیم اغلب با یکدیگر به هم آمیخته‌اند و یک قطعه شعر یا قصیده ترکیبی است از مجموعهٔ این مفاهیم (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۰: ۱۱۳).

«بخشی از درس هفتم فارسی دوازدهم»، تحت عنوان «سودای عشق»، نوشتهٔ عین‌القضات همدانی و از کتاب «تمهیدات» وی است. تمهیدات کتابی سرشار از مباحث و مضامین عرفانی و مشتمل بر عقاید عین‌القضات، اقوال صوفیان و احوال عارفان است.

در بخش اشاره‌شده از درس هفتم می‌خوانیم که به خدا رسیدن، اصل هر کاری است. و هر چیزی که انسان را به خدا برساند، واجب است و آن، چیزی جز عشق نیست. وی دیوانگی عشق را از زیرکی جهان ارزشمندتر می‌داند.

نمونهٔ متن: «سودای عشق از زیرکی جهان بهتر ارزد و دیوانگی عشق بر همه عقل‌ها افزون آید. هر که عاشق نیست. خودبین و پرکین باشد و خود رأی بود. عاشقی بی‌خودی و بی‌رأیی باشد.»

ادبیات پایداری

شریفی در «فرهنگ ادبیات فارسی، ذیل مدخل جنگ» آورده: ادبیات جنگ، نوشته‌ها و آثاری است که به نوعی به جنگ و مسائل مرتبط به آن می‌پردازد. جنگ نامه‌ها، ظفرنامه‌ها، جهادیه‌ها و فتح‌نامه‌ها را می‌توان از این زمره دانست. در دوره معاصر، ادبیات جنگ به نوشته‌ها و آثاری اطلاق می‌شود که محور اصلی مضامین آن، جنگ ایران و عراق است و در این معنی، عناوین دیگری چون ادب مقاومت یا ادبیات مقاومت نیز مورد اشاره قرار می‌گیرد. (شریفی، ۱۳۸۷: ۱۰۱). فرهنگ ادبیات پایداری، زیر شاخه ادبیات جنگ است؛ ادبیاتی که در برگیرنده تمامی آثار مربوط به اصل یک حادثه بزرگ به نام تهاجم می‌باشد (امیری خراسانی، ۱۳۹۳: ۳۱). ادبیات پایداری به ادبیاتی گفته می‌شود که تحت تأثیر اوضاعی مانند نبود آزادی فردی و اجتماعی، هرگونه اختناق و استبداد داخلی و استعمار خارجی، هجوم و دخالت بیگانگان و... شکل می‌گیرد. در روزگار معاصر، ادبیات پایداری بارزترین و پربرترین دوره خود را در عصر مشروطه طی کرده‌است. در این دوره، داستان، شعر، تصنیف، نمایش‌نامه و... به‌عنوان ابزار مقابله با ظلم و ستم حاکمان وقت، در آثار شاعران و نویسندگان به تصویر کشیده شده‌است.

در عصر مشروطه با گسترده‌تر شدن افق نگاه شاعر و نویسنده به دلیل تجربه‌های تازه اجتماعی، موضوعاتی نو و بی‌سابقه یا کم‌سابقه در ادبیات مطرح می‌شود. مسئله آزادی، بروز احساسات ملی و وطن‌گرایانه، طرح نابه‌سامانی‌های اجتماعی، دردها و رنج طبقه کارگر، طرح حقوق ملی و دفاع از نظام پارلمانی و بهره‌گیری از قالب‌های نوین ادبی، پدیده‌هایی هستند که قبل از آن سابقه نداشته و ظهور آن‌ها به شدت متأثر از فرهنگ غرب بوده‌است (سنگری، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۷۸).

ویژگی‌های ادبیات پایداری عبارت‌اند از: ترسیم چهره مظلوم و ستم‌دیده مردم، دعوت به مبارزه علیه ظلم و استبداد، بیان ظلم، جنایت و بی‌عدالتی حکومت، امیدوار کردن مردم به پیروزی، بزرگداشت مقام شهدا، ستایش آزادگی و آزادی، طرح نمادهای اسطوره‌ای - ملی، امید به ایجاد مدینه فاضله و رسیدن به جامعه موعود و انتظار بر اساس تفکر شیعی (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹۶: ۱۳۲-۱۳۵).

«درس سوم فارسی دوازدهم» با عنوان «آزادی»، غزلی اجتماعی در ۶ بیت و سروده میرزا ابوالقاسم عارف قزوینی است. چنان‌که زبان‌زد است، محبوبیت عارف بیشتر به‌خاطر تصنیف‌های اوست. بقیه آثار او در برگیرنده غزلیات اوست که آکنده از اندیشه‌های وطنی و مضامین سیاسی اجتماعی است.

نالۀ مرغ اسیر این همه بهر وطن است
همت از باد سحر می‌طلبم گر ببرد
فکری ای هم‌وطنان در ره آزادی خویش

مسلك مرغ گرفتار قفس هم‌چو من است
خبر از من به رفیقی که به طرف چمن است
بنمایید که هر کس نکند مثل من است
(ابوالقاسم عارف قزوینی)

تحولات و دگرگونی‌های سیاسی و اجتماعی در دوره قاجار و ظهور انقلاب مشروطه در کارکرد شعر و نثر این دوره تأثیرگذار بود. ادبیاتی که در خدمت دربار و عوامل حکومتی بود، با تغییر جهت مضمون و محتوا، روندی جدید به خود گرفت.

گسترش قالب غزل از دوره مشروطه به بعد، با ورود مضامین سیاسی و اجتماعی، کاملاً شکل متفاوتی با غزل سنتی پیدا کرد و عرصه طرح درون‌مایه‌هایی چون آزادی، قانون، وطن، میهن‌پرستی، انتقاد، عدالت و ... گردید. غزل‌هایی با این مضامین را «غزل اجتماعی» می‌گویند. غزل «دفتر زمانه» از میرزا محمد متخلص به فرخی یزدی، غزلی اجتماعی است در ۵ بیت سروده شده‌است.

هرگز دلم برای کم و بیش غم نداشت
در دفتر زمانه فتد نامش از قلم
در پیشگاه اهل خرد نیست محترم
هر کس که فکر جامعه را محترم نداشت

فرخی یزدی و عارف قزوینی دوتن از چهره‌های دوره مشروطه هستند که زندگی آن‌ها با حوادث و رخدادهای عصر خود پیوند خورده‌است. آن‌ها با سلاح شعر، علیه ظلم و بیداد روزگار به مبارزه پرداخته و سختی‌های بسیاری را متحمل شدند. وظیفه خطیر شعر این دو، بیداری توده مردم است. جهان‌بینی آن‌ها بر اساس مقتضیات زمان و حوادث روزگار خود شکل می‌گیرد. مضمون اغلب اشعارشان بر محور آزادی، وطن، دفاع از طبقه رنجبر و انتقادهای اجتماعی می‌چرخد (بهمنی مطلق، ۱۳۹۱: ۱۹).

«درس سوم فارسی دهم» یعنی شعر «پاسداری از حقیقت»، سروده سیدعلی موسوی گرمارودی است که با زبانی حماسی و روایی در قالب سپید سروده شده‌است. آن‌چه در این شعر مخاطب را تحت تأثیر قرار می‌دهد، نگرش تازه به واقعه کربلا و تصاویر زیبا از رشادت‌های آن حماسه است؛ به بیانی دیگر، موضوعی تکراری به‌گونه‌ای تازه بیان شده‌است.

بر تالابی از خون خویش
در گذرگه تاریخ ایستاده‌ای
با جامی از فرهنگ
و بشیریت رهگذر را می‌آشامانی
هر کس را که تشنه شهادت است.

تاریخ از آغاز تاکنون، جز حسین بن علی(ع) شخصیتی را سراغ ندارد که این همه شعر و نثر، مدح و رثا در شأن او گفته باشند. حسین بن علی(ع) را در هر عصر و زمانی و به هر لحن و زبانی ستوده و اشعار زیادی در وصف او سروده‌اند.

ادبیات انقلاب اسلامی

انقلاب اسلامی واقعه‌ای عظیم و آرمانی است که مختصات، لحظات و دستاوردهای آن در قالب‌های مختلف نظم و نثر به یادگار مانده است. تعیین دقیق زمان آغاز ظهور ادبیات انقلاب اسلامی، دشوار است. شاید بتوان مرزهای آن را تا عصر مشروطه یا کودتای ۲۸ مرداد و یا خرداد ۱۳۴۲ به عقب برد (صرفی، ۱۳۹۳: ۲۲۹). نخستین ریشه‌های ادبی انقلاب اسلامی را نیز باید دست کم در اوایل دههٔ چهل جست و جو کرد.

در میان روشنفکران مشروطه که راه حل جامعهٔ ایرانی را رجوع به فرهنگ مدرن و نوگرایی می‌دانستند (مانند عارف قزوینی، فرخی یزدی، علی اکبر دهخدا و...)، کسانی بودند که ضمن پذیرش آثار مثبت تمدن جدید، نگران خودباختگی در برابر ارزش‌های جوامع دیگر بودند و بر حفظ اصالت‌های خویش تکیه می‌کردند (همچون دکتر علی شریعتی و امام خمینی). با توجه به تأثیرگذاری جنبش فکری انقلاب مشروطه، امام خمینی با برپایی نهضت اسلامی ملت ایران توانست تحولی عظیم در تاریخ معاصر ایجاد کند. رویداد پانزدهم خرداد ۱۳۴۲ حادثه‌ای بود که نگاه‌ها را به صورت جدی به نقش حماسی مذهب در شکل‌دهی به یک حرکت اجتماعی جلب کرد. «ادبیات انقلاب در مفهوم عام، محصول گفتمانی است که بر بازگشت به خویش‌نظمی و اصالت‌های ایمانی و ملی در برابر دست‌اندازی فرهنگ استعمارگر بیگانه تأکید دارد. در مفهوم خاص، به معنی آثاری به کار می‌رود که در سال‌های نخستین انقلاب و نزدیک به آن با التزام به واقعیت‌ها و آرمان‌های انقلاب اسلامی آفریده شده است» (ترکی، ۱۳۹۸: ۱۴ - ۶).

در بخش ادبیات معاصر کتاب‌های فارسی، دو فصل ادبیات پایداری و ادبیات انقلاب اسلامی آورده شده که سرگذشت رشادت‌ها و بیداری ملت سرافراز ایران در برابر حکومت شاهنشاهی و هرگونه استعمار و استبداد بیگانه است و ریشه در تحولات دوران مشروطه دارد. ادبیات دفاع مقدس در کتاب‌های فارسی که رویکردی دینی به ادبیات پایداری دارد، در حقیقت تداوم ادبیات

انقلاب اسلامی است و بر بنیاد جهان بینی شیعی، استعمارستیزی و توجه به فرهنگ عاشورایی با مضامینی مرتبط با هشت سال دفاع مقدس شکل گرفته است.

شعر «یاران عاشق»، سروده سیدحسن حسینی است که از کتاب «هم‌صدا با حلق اسماعیل» و «مثنوی عاشقان» او برگرفته شده است. در این شعر که اصل آن ۲۴ بیت دارد، شاعر با بیان رشادت‌ها و دلآوری‌های رزمندگان هشت سال دفاع مقدس، خط سرخ شهادت را در زنجیره‌ای از صبر و وفاداری به نمایش می‌گذارد.

بیا عاشقی را رعایت کنیم	ز یاران عاشق حکایت کنیم
از آن‌ها که خونین سفر کرده‌اند	سفر بر مدار خطر کرده‌اند
از آن‌ها که خورشید فریادشان	دمید از گلوی سحرزادشان
چه جانانه چرخ جنون می‌زنند	دف عشق با دست خون می‌زنند

(سید حسن حسینی)

تحلیل کیفی و کمی کتاب‌های فارسی بر اساس برنامه درسی ملی

در این بخش از پژوهش، درون‌مایه متون نظم و نثر فارسی متوسطه دوم در سه پایه جداگانه، براساس دروس اصلی، گنج حکمت، روان‌خوانی و شعرخوانی با محوریت پنج نوع ادب تعلیمی، غنایی، حماسی، پایداری و ادبیات انقلاب اسلامی با داده‌های جدولی تنظیم و با نمودارهای ستونی و دایره‌ای به تصویر درآمده است.

تقسیم‌بندی انواع ادبی در کتاب‌های فارسی براساس محتوا

به‌طور کلی محتوای انواع ادبی به دو بخش سنتی (کلاسیک) و معاصر تقسیم می‌شود. بنا بر مطالعات انجام‌شده، دروس کتاب فارسی از متون کلاسیک سبک‌های خراسانی، آذربایجانی و عراقی و از شاعران و نویسندگانی که در اوج تربیت روحیه شاعری و نویسندگی هستند، بهره برده است؛ اما در بین سبک‌های کلاسیک، جای سبک هندی و شعر صائب و بیدل در کتاب فارسی، خالی است.

در بخش ادبیات معاصر، دو فصل ادبیات پایداری و ادبیات انقلاب اسلامی آورده شده که در حقیقت، سرگذشت رشادت‌ها و بیداری ملت سرافراز ایران در برابر حکومت شاهنشاهی و هرگونه استعمار و استبداد بیگانه است و ریشه در تحولات دوران مشروطه دارد.

انواع ادبی در کتاب‌های فارسی براساس سیر پیدایش

در حوزه زبان و ادبیات فارسی در برنامه درسی ملی، تأکیدی بر تدوین ساختار کتاب‌های فارسی هر سه پایه براساس سیر پیدایش انواع ادبی نشده است. با توجه به نظر شمیسا در مورد

تقدم ادبیات حماسی بر سایر انواع ادبی، شایسته به نظر می‌رسد ادبیات حماسی که شامل مؤلفه‌های دلاوری، ایستادگی، رشادت، عدالت‌طلبی، قهرمانی، ایثار و عرق ملی است، از فصل ششم کتاب به فصل اول منتقل شود؛ تا دانش‌آموزان با سیر تاریخی منظم و منسجم انواع ادبی آشنا شوند و همچنین روحیه خودساختگی و سلحشوری را در عرصه زندگی پرفراز و نشیب خود در متونی که از عینیت به سمت ذهنیت در حرکت بوده‌اند، بازبینی و حفظ کنند.

از آن جایی که شناخت سیر تاریخی انواع ادبی در فهم و درک آن‌ها مؤثر است، بهتر آن است که توضیحاتی در قالب تاریخ ادبیات و گونه‌شناسی در کتب فارسی ارائه گردد. لازم به ذکر است گونه‌شناسی بسیار مختصری ابتدای هر فصل در کتاب پایه دهم آمده، ولی در پایه‌های یازدهم و دوازدهم که نیاز بیشتری به آشنایی با گونه‌های ادبی وجود دارد، هیچ تاریخچه‌ای ارائه نشده است و دانش‌آموز عملاً با متنی مواجه می‌شود که باید براساس سه قلمرو ادبی، زبانی و فکری بررسی گردد؛ درحالی‌که شناخت ناچیز انواع ادبی، ماحصل جامع یا قابل توجهی با خود به همراه ندارد. جدای از این، دانش‌آموزان با مطالعه متن و تاریخ ادبیات آن، از شادمانی بهره‌مند می‌شوند؛ زیرا با طبایعی بزرگ‌تر و روشن‌فکترتر از خود که در تاریخ تطورات و تحولات فکری و روحانی، خدمات گران‌بها انجام داده‌اند، حشر و نشر پیدامی‌کنند.

ابعاد ادب تعلیمی در کتاب‌های فارسی

یکی از پدیده‌دارترین انواع ادبی در ادبیات فارسی، ادبیات تعلیمی است و قصد گوینده و سرائنده آن، تعلیم و آموزش است. با خواندن متون ادبی، تجربه‌ای کسب می‌شود که هم احساسی را تجربه می‌کنیم و هم به موضوعی معرفت پیدامی‌کنیم. به دلیل اهمیت و جایگاه این نوع ادبی، بخش عمده کتاب فارسی در هر سه پایه، ادبیات تعلیمی است. البته متون ادبی در فصل ادبیات تعلیمی کتاب، دسته‌بندی نشده است؛ ارتباط برخی از این متون با ادبیات تعلیمی، قوی‌تر و برخی دیگر، ضعیف‌تر است. به عنوان نمونه، داستان «سی مرغ و سیمرغ» که در فصل داستانی کتاب فارسی پایه دوازدهم آمده و در حیطه ادب عرفانی قرار می‌گیرد، شرح حال سالکانی است که برای رسیدن به کمال حقیقی تحت ارشاد و تربیت هدهد پیر و مرشد، مسیر پرتلاطم طریقت را طی نموده و با درایت و راهنمایی هدهد به سر منزل مقصود هدایت می‌شوند؛ این هدایت‌یافتگی جنبه تعلیمی دارد:

آن‌چه بودند آشکارا و نهان
نیست خالی هیچ شهر از شهریار
بیش از این بی‌شاه بودن راه نیست

(منطق الطیر عطار)

مجمعی کردند مرغان جهان
جمله گفتند این زمان در روزگار
چون بود اقلیم ما را شاه نیست

در این منظومه لطیف‌ترین بیان ممکن از رابطهٔ حق و خلق و دشواری‌های راه سلوک عرضه‌شده که نوعی آموزش و هدایت‌گری است.

با توجه به رسالت ادبیات تعلیمی و با نظر به تعریف محتوای درسی در برنامهٔ درسی ملی که: «محتوا باید مبتنی بر ارزش‌های فرهنگی، تربیتی و سازگار با آموزه‌های دینی و قرآنی، مجموعه‌ای منسجم و هماهنگ از فرصت‌ها و تجربیات یادگیری باشد که زمینهٔ شکوفایی فطرت الهی، رشد عقلی و فعلیت‌یافتن عناصر و عرصه‌ها را به‌صورت پیوسته فراهم‌آورد» (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱: ۱۴). در محتوای کتاب فارسی هر سه پایه به این امر توجه کافی شده و متون برگزیده، سرشار از آموزه‌های اخلاقی مبتنی بر فرهنگ ایرانی و سازوار با آموزه‌های دینی و قرآنی است.

اما بعد دیگر محتوا، یعنی فعلیت‌یافتن کامل عنصر عمل و تعقل (از عناصر پنج‌گانهٔ تعقل، ایمان، علم، اخلاق و عمل) مورد توجه قرار نگرفته‌است؛ در صورتی که یکی از لازمه‌های تحقق عنصر عقل و عمل، بهره‌گیری از مهارت‌های پایه در زمینهٔ ادبیات، مانند آموزش ویراستاری، داستان‌نویسی، روزنامه‌نگاری و ترجمه برای شکل‌دهی به هویت حرفه‌ای آینده خود به شکلی مولد و کارآفرین، ضروری است (عنصر عمل). به‌علاوه، بعد آموزشی ادبیات تعلیمی می‌تواند به دانش‌آموزان در درک توانمندی‌ها و ظرفیت‌های خویش، یاری برساند (عنصر عقل) و ارزش قائل‌شدن برای کار و معاش حلال و داشتن روحیهٔ تلاش مستمر را در او تقویت کند (عنصر اخلاق).

بنابراین، لحاظ‌کردن بعد آموزشی فنون و ظرافت‌های ادب تعلیمی که مرتبط با رشتهٔ زبان و ادبیات فارسی باشد، تا حدی زمینهٔ آشنایی برای ورود به جامعه را برای دانش‌آموزان مهمی‌سازد و به‌این ترتیب، ذوق فعالیت ادبی و میل به پژوهش و تلاشگری در آن‌ها بیشتر می‌شود.

چگونگی پرداختن به ادب غنایی در کتاب‌های فارسی

در فصل‌بندی کتاب فارسی پایهٔ سوم علوم انسانی نظام قدیم، فصولی تحت عنوان «ادبیات عرفانی» و «ادبیات تمثیلی» وجود داشت که مقدمه و توضیحاتی پیرامون عرفان و زبان تمثیلی ارائه می‌داد و تا حدی ذهن و فکر دانش‌آموز را برای درک این ادب غنایی آماده‌می‌ساخت و زمینهٔ توضیح را برای معلم فراهم می‌کرد؛ اما در کتاب فارسی نونگاشت، این بخش عظیم و ارزشمند، بدون هیچ مقدمه و توضیحی در خلال فصول ادبیات غنایی و داستانی گنجانده شده‌است.

نظر به مؤلفه‌های حوزهٔ زبان و ادبیات فارسی در برنامهٔ درسی ملی که عبارت‌اند از: فهم زبان، باورها، ارزش‌ها، ساختار زبانی، عناصر سازه‌ای و عوامل هنری و زیبایی (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی ۱۳۹۱: ۲۵)، باید این نوع ادبی به‌عنوان یک شاخهٔ فرعی فصل‌بندی شود؛ تا

تحلیل و بررسی انواع ادبی در کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه...

دانش‌آموزان برای رسیدن به زندگی خدامدارانه یا «حیات طیبه» از آموزه‌های عرفانی به‌خوبی مدد بگیرند؛ زیرا یکی از مشکلات یادگیری، عدم تناسب محتوا با درک و توانایی فهم دانش‌آموز است. محتوای آموزشی و فعالیت‌های یادگیری باید با توانایی دانش‌آموز هم‌سو باشند؛ تا بتوانند الگوی رفتاری مورد نظر را در یادگیرنده به وجود آورند.

کریمی می‌گوید: فراگیر با کاربرد و تعمیم مطالب به موقعیت‌های جدید، آن‌چه را فرا گرفته، در متن زندگی خود تجربه می‌کند و پیام‌های فراگرفته‌شده در عرصه‌های مختلف زندگی او ظاهر می‌گردد، احساس لذت موفقیت می‌کند و از این جاست که محتوای آموزشی و فرآیند یادگیری، لذت‌بخش و شورآفرین می‌شود (کریمی، ۱۳۹۶: ۱۰۲).

جای عاشقانه‌های دلنشین دنیای نوجوانی و جوانی در ادبیات غنایی خالی است و روحیه نشاط و ذوق ادبی که تا حدودی در لابه‌لای پند و اندرز و تعالیم عرفانی و رشادت‌ها و دلآوری‌های کتاب پنهان است.

برنامه درسی ملی بر این تأکید دارد که دانش‌آموزان باید در محیط آموزشی رابطه تعاملی برقرار کنند؛ اما به نظر می‌رسد این تعامل در مضامین و محتوای کتاب فارسی از پویایی کمتری برخوردار است. بنابراین، شایسته است به نیازهای سنی و روحی دانش‌آموزان بیشتر توجه شود؛ تا از خواندن متون ادب فارسی لذت ببرند:

حرفی بزن ای قلب ما برده به تاراج	با من که به چشم تو گرفتارم و محتاج
بگذار مرا غرق کند این شب مواج	ای موی پریشان تو دریای خروشان
یک آه کشیدیم و رسیدیم به معراج	یک عمر دویدیم و به جایی نرسیدیم
جز عشق نیاموختی از قصه حلاج	ای کشته سوزانده بر باد سپرده
صندوقچه‌ای را که رها گشته در امواج	یک بار دگر کاش به ساحل برسانی

(فاضل نظری)

اشتیاق شنیدن این غزل در دانش‌آموز، به معلم کمک می‌کند تا داستان معراج پیامبر را شیرین‌تر تعریف کند و دانش‌آموز به گوش جان بشنود و به قصه حلاج، عارف نامی، با حوصله گوش بدهد و داستان موسی(ع) را باور کند.

رویکرد مهارتی بر پایه تمرین و به کارگیری آموخته‌های دستوری در برنامه درسی ملی دوره دوم متوسطه

دانش‌آموزان در زمینه آموزه‌های دستوری، در نه پایه ابتدایی و متوسطه اول، اطلاعات پیش نیاز و کافی را به‌طور کامل دریافت نمی‌کنند. از این‌رو، معلم باید در دوره دوم متوسطه قبل از پاسخ‌گویی به سؤالات قلمرو زبانی، نکات دستوری را توضیح دهد. این امر منجر به کمبود وقت در

جهت تحقق رویکرد مهارتی می‌شود. از آن‌جا که «تحول»، عنصر اصلی سند تحول بنیادین و برنامه‌ی درسی ملی است و منظور از آن بهتر شدن وضع موجود است، حذف کتاب «زبان فارسی» و تلفیق نکات دستوری، نگارشی، املائی و ... با «کتاب فارسی» نو نگاشت، اقدامی منطقی و معقول نبوده و از مصادیق تحول به معنای درست کلمه نیست؛ چراکه مثلاً تبیین مباحث دستور زبان، نیاز به وقت اختصاصی تا مطالب برای دانش‌آموزان جا بیفتند و درک لازم از مباحث حاصل و هدف برنامه‌ی درسی فارسی در راستای رویکرد مهارتی در تحلیل متن، محقق گردد.

از طرفی برخی از دروس، مانند درس‌های «گذر سیوش» در پایه‌ی دوازدهم، داستان «گردآفرید» در پایه‌ی دهم یا «خوان هشتم» و داستان «سی مرغ و سیمرغ» در پایه‌ی دوازدهم، داستان «کباب غاز» و... که از بهترین درس‌های این کتاب‌ها به شمار می‌آیند، طولانی هستند و زمان بیشتری برای شرح آن‌ها و مشارکت دانش‌آموز لازم است. به‌علاوه، آموزش و یادگیری بخش‌هایی از این کتاب‌ها تحت عنوان «گنج حکمت» و «روان‌خوانی» که حاوی مطالب ارزشمندی هستند، به وقت اختصاصی ویژه‌ای نیاز دارد.

از همه مهم‌تر، بخشی به نام «دروس آزاد» است که در کتاب «راهنمای معلم فارسی»، براساس برنامه‌ی درسی ملی این‌گونه تعریف‌شده: «درس‌های آزاد، ایستگاه اندیشیدن، درنگ کردن و آفریدن هستند. [درس آزاد] فرصتی است تا دانش‌آموز و معلم به فراخور ذوق و علاقه، دل‌بستگی‌های فرهنگ بومی، نیازها و بایسته‌هایی که در دیگر درس‌ها به چشم نیامدند، موضوعاتی را بازگو نمایند.» (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹۶) و به این ترتیب، دانش‌آموزان به توانمندی در تفکر و نقد و تحلیل نسبت به مباحث فرهنگی برسند. تمام مباحث یادشده با هدف پرورش مهارت در تحلیل و مهارت خوانداری، در ساختار کتاب فارسی طراحی شده‌است.

در تحلیل کمی انواع ادبی در هر سه پایه، ابتدا به آوردن جداول داده، بسنده می‌شود و در پایان، یک مقایسه‌ی کلی از هر سه کتاب با ارائه‌ی جدول داده‌ها و رسم نمودار ستونی و دایره‌ای صورت می‌گیرد. یادآوری این نکته لازم است که در جدول داده‌ها، متون مربوط به جنگ و دفاع مقدس را در ذیل ادبیات پایداری آورده‌ایم؛ چراکه اوج پایداری در برابر بیگانه و اسطوره‌های ظلم‌ستیزی در این زمان شکل گرفت.

جدول ۲: فراوانی انواع ادبی در فارسی پایه‌ی دهم

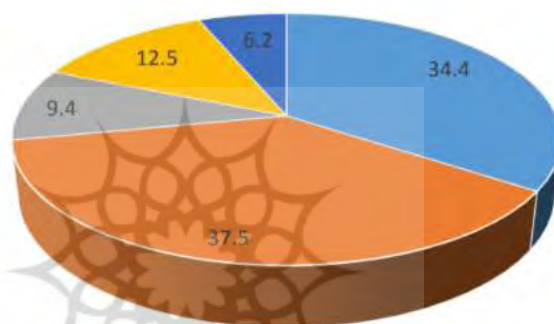
محتوا	تعلیمی	غنائی	حماسی	پایداری	انقلاب اسلامی
دروس اصلی	۴	۵	۲	۲	۲
گنج حکمت	۶	۱	۰	۰	۱

تحلیل و بررسی انواع ادبی در کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه...

روان خوانی	۱	۲	۰	۱	۰
شعرخوانی	۱	۲	۱	۰	۱
مجموع	۱۲	۱۰	۳	۳	۴
درصد مجموع	۳۷,۵	۳۱,۲	۹,۴	۹,۴	۱۲,۵

۶۶

فارسی پایه دهم

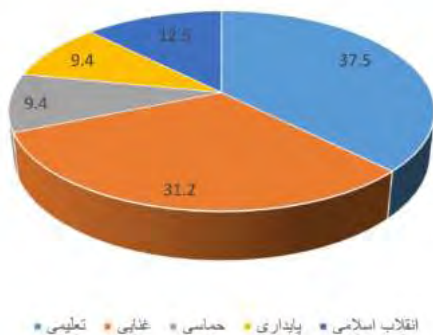

نمودار ۱: فراوانی انواع ادبی در فارسی پایه دهم

جدول ۳: فراوانی انواع ادبی فارسی پایه یازدهم

محتوا	تعلیمی	غنایی	حماسی	پایداری	انقلاب اسلامی
دروس اصلی	۳	۸	۲	۳	۲
گنج حکمت	۴	۲	۰	۲	۰
روان خوانی	۱	۱	۰	۲	۰
شعرخوانی	۱	۲	۱	۰	۱
مجموع	۹	۱۳	۳	۷	۳
درصد مجموع	۲۶	۳۷	۸,۵	۲۰	۸,۵

فارسی پایه یازدهم

نمودار ۲: فراوانی انواع ادبی در فارسی پایه یازدهم

جدول ۴: فراوانی انواع ادبی فارسی پایه دوازدهم

محتوا	تعلیمی	غنایی	حماسی	پایداری	انقلاب اسلامی
دروس اصلی	۳	۸	۲	۳	۲
گنج حکمت	۴	۲	۰	۲	۰
روان خوانی	۱	۱	۰	۲	۰
شعرخوانی	۱	۲	۱	۰	۱
مجموع	۹	۱۳	۳	۷	۳
درصد مجموع	۲۶	۳۷	۸,۵	۲۰	۸,۵

نمودار ۳: فراوانی انواع ادبی در فارسی پایه دهم

جدول ۴: مقایسه کلی درصد کمی انواع ادبی سه پایه

انواع ادبی	انقلاب اسلامی	پایداری	حماسی	غنایی	تعلیمی
فارسی پایه دهم	۶,۲	۱۲,۵	۹,۴	۳۷,۵	۳۴,۴
فارسی پایه یازدهم	۱۲,۵	۹,۴	۹,۴	۳۱,۵	۳۷,۵
فارسی پایه دوازدهم	۸,۵	۲۰	۸,۵	۳۷	۲۶

مقایسه درصدهای انواع ادبی در کتاب‌های فارسی پایه‌های دهم، یازدهم و دوازدهم

نمودار ۴: مقایسه درصدهای انواع ادبی در کتاب‌های فارسی پایه‌های دهم، یازدهم و دوازدهم

نتیجه‌گیری

محتوای انواع ادبی کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه، دال بر رویکرد تعلیم و تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی است و سعی شده محتوای آن متناسب با نیاز دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه و بر بنیاد رویکرد عام «برنامه درسی ملی» (شکوفایی فطرت الهی با توجه به عناصر پنج‌گانه اخلاق، ایمان، عمل، تفکر و علم) تدوین گردد. رویکرد اصلی در تدوین و ساماندهی محتوا، «مهارت‌محور» است؛ یعنی دانش‌آموز از نگرش حافظه‌بنیاد به سمت تحلیل متن و توانمندی خوانداری زبان که با تکرار و تمرین حاصل می‌شود، پیش می‌رود. پس باید دانش‌آموز به درکی صحیح و روشن از مطلب برسد تا متن تأثیرگذار باشد و بتواند در جنبه‌ای از ابعاد زندگی راه‌گشای او باشد. و متون ادبی در هاله‌ای از ناگفته‌ها و ابهاماتی که مجال کافی برای بروز هویت واقعی و ارزشمند خود پیدا نمی‌کند، قرار نگیرد. همچنین می‌دانیم جایگاه «خواندن» در ادبیات و در خلق آفرینش ادبی، ممتاز است. و این پویا، سبب رشد فکری و شخصیت خواننده می‌شود. سواد خواندن در پی تکرار و تأمل ایجاد می‌شود و بهره‌مند شدن از قدرت تخیل و خلق اثر ادبی در راستای حفظ و رونق فرهنگ و ارزش‌های فرهنگی در سطح ملی و جهانی که از اهداف کلان سند تحول بنیادین است، محقق نخواهد شد مگر با رسیدن به درک صحیح از محتوای درسی. با این رویکرد است که کشور ما در عرصه‌های علمی و ادبی، از جمله آزمون پرلز (آزمون سواد خوانداری)، جایگاه بهتری را به دست خواهد آورد. با توجه به تحلیل کیفی و کمی کتاب‌های فارسی، نتایج حاصله عبارت است:

۱- انواع ادبی از لحاظ موضوع و محتوا فصل‌بندی شده، نه براساس نوع قالب‌های ادبی آن. این تقسیم‌بندی در ایران بیشتر صوری بوده و شعر را براساس شکل بیرونی به غزل، مثنوی، قصیده، رباعی و قطعه تقسیم می‌کردند. در این نوع دسته‌بندی تمام مضامین پند، هجو، عرفان، شکواییه، مدح و عشق در یک قالب ریخته می‌شد. و در قالب غزل هم غنا دیده می‌شود، هم عرفان و هم سیاست و هم وصف (شمیسا، ۱۳۸۱: ۵۳) شفيعی کدکنی معتقد است: ترتیب دیوان شاعران براساس قالب‌های شعری و ترتیب آن قالب‌ها براساس حروف تهجی باعث شده است که شاعران قدیم ما نتوانند سیر تاریخی و تحول ذهنی خود را ثبت کنند. علاوه بر این، داوری درباره جوانب معنوی کار شاعران ما دشوار شده است (شفيعی کدکنی، ۱۳۵۰: ۹۷). این در حالی است که هدف اصلی در انواع ادبی، طبقه‌بندی آثار ادبی برحسب ساختمان و شکل بیرونی (بهر و ساختمان) و مختصات درونی اثر (نگرش، موضوع، لحن) است (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۹).

۲- نظر به هدف حوزه زبان و ادبیات فارسی در برنامه درسی ملی که «هم زبان، باورها، ارزش‌ها، ساختار زبانی، عناصر سازه‌ای و عوامل هنری و زیبایی در منابع اصیل کهن و معاصر مد نظر است» (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی ۱۳۹۱: ۲۵)، توجه به سیر تاریخی انواع ادبی براساس تقسیم‌بندی محتوای جهانی آن، در فصل‌بندی کتاب فارسی مدنظر قرار نگرفته است؛ تا بتواند نظم و انسجام بهتری را از نظر علمی، تاریخی و فکری برای دانش‌آموزان فراهم سازد.

۳- مقایسه نمودار هر سه پایه نشان می‌دهد که:

- محتوای غنایی در فارسی دهم $37/5\%$ ، در فارسی دوازدهم 37% و در فارسی یازدهم $31/2\%$ است و به این ترتیب، فارسی دهم نسبت به دو پایه دیگر، محتوای غنایی بیشتری دارد.

- محتوای تعلیمی در فارسی یازدهم، $37/5\%$ ، فارسی دهم، $34/4\%$ و فارسی دوازدهم 26% است؛ به این ترتیب فارسی یازدهم از بیش‌ترین محتوای تعلیمی برخوردار است.

- محتوای ادبیات پایداری در فارسی دوازدهم 20% ، فارسی دهم $12/5\%$ و فارسی یازدهم $9/4\%$ است؛ به این ترتیب فارسی پایه دوازدهم بیشترین حجم از ادبیات پایداری را به خود اختصاص داده است.

- محتوای ادبیات انقلاب اسلامی در فارسی یازدهم $12/5\%$ ، فارسی دوازدهم $8/5\%$ و فارسی دهم $2/6\%$ است. بنابراین فارسی یازدهم بیش‌ترین محتوای ادبیات انقلاب اسلامی را دارد.

- محتوای ادبیات حماسی در فارسی دهم و یازدهم با درصد یکسان $9/4\%$ و در فارسی دوازدهم با $8/5\%$ است.

اگرچه میزان فراوانی ادب غنایی در نمودار کتاب فارسی پایه دهم و پایه دوازدهم به نسبت سایر انواع ادبی، بالاست، اما با توجه به اهداف داستان و ادبیات سفر و زندگی که در نوع ادبیات غنایی جا می‌گیرند و علاوه بر سرگرمی، وسیله آموزش و در بردارنده بسیاری از نکات اجتماعی،

اخلاقی، تربیتی و علمی است، حتی داستان‌هایی که در حوزه مقاومت و پایداری نوشته شده و دعوت به مبارزه در برابر سختی‌ها و مشکلات می‌کند و سبب تغییر در نگرش و رفتار می‌شود، به بار تعلیمی کتاب فارسی اضافه می‌نماید.

لازم به ذکر است که در نوع ادبیات تعلیمی فقط به بعد آموزه های اخلاقی پرداخته شده و به بعد دیگر این نوع ادبی که همان آموزش فن در راستای زبان و ادبیات فارسی است، کوچک‌ترین توجهی نشده است.

با توجه به نتایج این بررسی، موارد زیر پیشنهاد می‌شود:

افزایش ساعت آموزشی درس فارسی به‌عنوان یک سرمایه ملی در راستای حفظ و تقویت هویت اسلامی- ایرانی و فرصتی برای رشد سواد خواندن فراگیران.

افزودن گونه‌شناسی جامع انواع ادبی در ابتدای هر فصل برای آشنایی بیشتر دانش‌آموزان با ویژگی‌ها و سیر تاریخی آن نوع ادبی و درکی بهتر برای تحلیل متون مربوط به آن فصل.

افزودن فصل «ادبیات عرفانی» در کتاب‌های فارسی به‌عنوان یک مشرب و اندیشه که زبان ویژه خود را دارد و شناخت آن برای تحقق حیات طیبۀ انسان ضرورت پیدا می‌کند.

منابع

- امیری خراسانی، احمد (۱۳۹۳). «ادبیات پایداری، تعاریف و حدود». ادبیات پایداری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهنر کرمان، دوره ۶، شماره ۲۳: ۱۰-۴۱.
- بهمنی مطلق، یدالله؛ پور طریفی، علی (۱۳۹۱). «تحلیل مقایسه مضامین برجسته شعر فرخی یزدی و عارف قزوینی». ادبیات پارسی معاصر، سال ۲، شماره ۲: ۱۹-۳۶.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۶). «انواع ادبی در شعر فارسی». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه قم، سال ۱، شماره ۳: ۷-۲۲.
- تباری، پیمان، خانی، امید (۱۳۹۸). «تحلیل انواع ادبی در کتاب فارسی دوره اول متوسطه، پایه هشتم». پنجمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه زبان و ادبیات ایران، تهران.
- ترکی، محمدرضا (۱۳۹۸). ادبیات انقلاب اسلامی، تهران: سمت.
- حاکمی، اسماعیل (۱۳۸۶). تحقیق درباره ادبیات غنایی ایران و انواع شعر غنایی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دوبرو، هدر (۱۳۸۹). ژانر (نوع ادبی). ترجمه فرزانه طاهری. تهران: نشر مرکز.
- رزمجو، حسین (۱۳۷۰). انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی. مشهد: انتشارات استان قدس رضوی.
- زرقانی، سیدمهدی (۱۳۸۸). «طرحی برای تقسیم‌بندی انواع ادبی در دوره کلاسیک». پژوهش‌های ادبی، سال ۶، شماره ۲۴: ۸۱-۱۰۶.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۹). فارسی پایه دهم دوره دوم متوسطه. تهران: چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

تحلیل و بررسی انواع ادبی در کتاب‌های فارسی دوره دوم متوسطه...

- _____ (۱۳۹۹). فارسی پایه یازدهم دوره دوم متوسطه. تهران: چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۹۸). فارسی پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه. تهران: چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۹۶). فارسی پایه دهم (راهنمای معلم) دوره دوم متوسطه. تهران: چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- سعزاده، مریم (۱۳۹۷). «نقدی بر کتاب‌های نونگاشت فارسی دوره دوم متوسطه، تحلیل انواع ادبی در کتاب فارسی دوره اول متوسطه پایه هفتم» برگرفته از <http://www.roshtmag.com/fa/ir/article/21309>.
- سنگری، محمدرضا (۱۳۸۵). نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس، ج ۱. تهران: پالیزان.
- سیدحسینی، رضا (۱۳۸۷). مکتب‌های ادبی، ج ۱. تهران: نشر نگاه.
- شریفی، محمد (۱۳۸۷). فرهنگ ادبیات فارسی. تهران: انتشارات معین و فرهنگ نشر نو.
- شفیع‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۰). انواع ادبی و شعر فارسی. تهران: خرد و کوشش.
- شمس‌سیا، سیروس (۱۳۸۱). انواع ادبی. تهران: نشر فردوس.
- شورای عالی آموزش و پرورش؛ شورای عالی انقلاب فرهنگی؛ (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین و برنامه درسی ملی. تهران: وزارت آموزش و پرورش
- شورای عالی آموزش و پرورش؛ (۱۳۹۱). برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: وزارت آموزش و پرورش
- صرفی، محمدرضا، (۱۳۹۳). «گستره ادبیات پایداری». نشریه ادبیات پایداری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، دوره ۶، شماره ۱۰: ۲۰۷-۲۳۷.
- کارگر، مجتبی (۱۳۹۷). نقد جامعه‌شناسی متون ادبی کتب ادبیات متوسطه دوم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پردیس بحرالعلوم شهرکرد.
- کریمی، عبدالعظیم (۱۳۹۶). راهبردها و روش‌های سلیبی در آموزش (چگونه تدریس و تبلیغ نکنیم). تهران: نشر تلاوت.